ARAB XALIFALIGINING ILK DAVRIDA XULOFOI ROSHIDUN BOSHQARUVI: SIYOSIY INSTITUTLAR, HUDUDIY KENGAYISH VA ICHKI ZIDDIYATLAR

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Namangan filiali

Tarix yo‘nalishi III bosqich talabasi

Mamadaliyeva Dilrabo

E-mail: mamadaliyevadilrabo68@gmail.com

Tarix yo‘nalishi III bosqich talabasi

Zayliddinova Odina

E-mail: odinabonuzayliddinova@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Shamsiddinov Bahodir**

Annotatsiya

Maqolada 632–661-yillarda hukm surgan Xulofoi roshidun davrida Arab xalifaligi siyosiy boshqaruvining shakllanishi, davlatning kengayishi va ichki siyosiy ziddiyatlari tarixiy-tahliliy yondashuv asosida o‘rganiladi. Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon va Ali ibn Abu Tolib faoliyati alohida davriy bosqichlar sifatida ko‘rib chiqilib, ularning o‘zaro uzviyligi va boshqaruvga oid farqlari qiyoslanadi. Tadqiqotda tarixiy-bibliografik manbalarni qiyoslash, xronologik va tarixiy-tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar ilk xalifalikda maslahatlashuv, moliyaviy taqsimot, viloyatlarni boshqarish hamda harbiy-siyosiy kengayish mexanizmlari rivojlanganini, shu bilan birga hokimiyatning legitimligi va viloyat boshqaruvi masalalari keskin siyosiy to‘qnashuvlarga ham olib kelganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Arab xalifaligi, Xulofoi roshidun, Abu Bakr, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abu Tolib, shuro, baytulmol, futuhot, ilk fitna.

Аннотация

В статье исследуются формирование политического управления, территориальное расширение и внутренние противоречия Арабского халифата в эпоху праведных халифов (632–661). На основе историко-сравнительного, хронологического и системного подходов анализируется деятельность Абу Бакра, Умара, Усмана и Али. Показано развитие институтов совещательного управления, финансового распределения и провинциальной администрации, а также влияние споров о политической легитимности на возникновение внутренних конфликтов.

Ключевые слова: Арабский халифат, праведные халифы, Абу Бакр, Умар, Усман, Али, шура, байт аль-маль, завоевания, первая фитна.

Abstract

This article examines the formation of political administration, territorial expansion, and internal conflict in the Rashidun Caliphate (632–661). Employing chronological, comparative-historical, and institutional approaches, it analyzes the reigns of Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali. It argues that consultative practices, fiscal distribution, and provincial administration developed alongside expansion, while disputes over political legitimacy and governance increasingly contributed to civil conflict.

Keywords: Rashidun Caliphate, Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, shura, bayt al-mal, conquests, First Fitna.

KIRISH (INTRODUCTION)

VII asrning birinchi yarmida Arabiston yarimorolida shakllangan musulmon siyosiy jamoasi Muhammad payg‘ambar vafotidan so‘ng yangi boshqaruv muammolariga duch keldi. 632-yildan boshlangan dastlabki xalifalar davri musulmon jamoasining diniy-siyosiy birlashuvdan yirik hududlarni boshqaruvchi davlatga aylanish jarayoni bilan tavsiflanadi. Tarixshunoslikda mazkur davr odatda Xulofoi roshidun, ya’ni «to‘g‘ri yo‘ldagi xalifalar» davri deb yuritiladi. Bu atama keyingi musulmon tarixiy an’anasida

normativ-ma’naviy mazmun kasb etgan; ilmiy tahlilda esa u, avvalo, 632–661-yillardagi to‘rt hukmdor davrining shartli umumiy nomidir [1; 3].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ilk xalifalik tarixi faqat hukmdorlarning shaxsiy fazilatlari yoki jangovar yurishlar bilan cheklanmaydi. Unda hokimiyat vorisligi, maslahatlashuv, soliq va xazina, mahalliy boshqaruv, diniy jamoa va siyosiy institutlar o‘rtasidagi munosabatlar kabi masalalar tutashadi. Maqolaning maqsadi to‘rt xalifa hukmronligining asosiy yo‘nalishlarini qiyoslash orqali ushbu davrda boshqaruv institutlari qanday shakllangani hamda nima sababdan yakunda ichki nizolar kuchayganini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari Abu Bakr davridagi siyosiy birlikni mustahkamlash, Umar davridagi ma’muriy institutlarning rivojlanishi, Usmon davridagi kengayish va muxolifat, Ali davridagi siyosiy bo‘linish jarayonlarini o‘zaro bog‘liq tarixiy hodisalar sifatida baholashdan iborat. Maqola asosan siyosiy va ma’muriy tarixga qaratilgan bo‘lib, diniy rivoyatlarni tanqidiy manbashunoslikdan ajratib ko‘rsatadi.

MATERIALLAR VA METODLAR (METHODS)

Tadqiqotning asosini muallif taqdim etgan dastlabki maqola matni va unda qayd etilgan bibliografik manbalar tashkil etadi. Unda Rizouddin ibn Faxriddinning «Xulofoi roshidun», Ahmad Muhammadning «Asharai mubashshara», Filipp K. Xittiyning «History of the Arabs» va Q. T. Zohidovning «Islom tarixi» asarlari ko‘rsatilgan [1–4]. Xitti asarining 2002-yilgi qayta nashri bibliografik kataloglar orqali tasdiqlandi. Qolgan mahalliy nashrlarga doir aniq sahifa ma’lumotlari dastlabki matnda keltirilmagani bois, bu yerda ularga betma-bet iqtibos emas, umumiy bibliografik havola berildi.

Tahlilda xronologik usul to‘rt xalifa hukmronligi ketma-ketligini tiklashga, qiyosiy-tarixiy usul ular davridagi boshqaruv usullarini taqqoslashga, institutsional yondashuv esa shuro, viloyat boshqaruvi va baytulmol kabi tuzilmalarning funksiyalarini ajratishga xizmat qildi. Manbashunoslik ehtiyotkorligi nuqtayi nazaridan, mo‘jiza, alohida nasab yoki shaxsiy suhbatga doir rivoyatlar mustaqil dalil bilan tasdiqlanmagan hollarda tarixiy

haqiqat sifatida qat’iy bayon qilinmadi. Zamonaviy tarixiy umumlashmalar ham qiyosiy nazorat uchun inobatga olindi [3; 5].

Mazkur ish dala tadqiqoti yoki yangi arxiv hujjatlari tahlili emas; u mavjud matn va nashrlar asosida bajarilgan tarixshunoslik-sintez tadqiqotidir. Shuning uchun natijalar manbalarning mavjudligi, ular haqida berilgan ma’lumotlar va talqinlarning qiyosiy imkoniyatlari bilan chegaralanadi.

NATIJALAR (RESULTS)

Abu Bakr Siddiq (632–634) davri. Muhammad payg‘ambardan keyingi birinchi xalifa Abu Bakr hukmronligi davrida asosiy vazifa yangi siyosiy-diniy jamoaning birligini saqlash edi. Arabistonning ayrim hududlaridagi itoat va zakot majburiyatiga oid mojarolar markaziy hokimiyat uchun jiddiy sinov bo‘ldi. Tarixiy adabiyotlarda bu jarayonlar odatda ridda urushlari sifatida yoritiladi. Abu Bakr davrining siyosiy ahamiyati aynan markaziy hokimiyatga bo‘ysunish va umumiy jamoa manfaatlarini himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlash bilan bog‘liq [1; 3].

Dastlabki matnda Abu Bakr qaror qabul qilishdan oldin Umar ibn Xattob, Ali ibn Abu Tolib, Usmon ibn Affon va boshqa yaqin sahobalar bilan maslahatlashgani ta’kidlangan. Bu ma’lumot shuro — maslahatlashuv an’anasining siyosiy ahamiyatini ko‘rsatadi. Biroq bu tizimni hozirgi zamon parlamenti yoki qat’iy huquqiy institutiga tenglashtirish to‘g‘ri bo‘lmaydi: u dastlabki jamoaning siyosiy tajribasi va nufuzli kishilarning maslahatiga asoslangan boshqaruv shakli edi [1; 4].

Bu davrga oid baytulmol, zakot va davlat daromadlarini taqsimlash haqidagi rivoyatlar moliyaviy boshqaruvning ilk unsurlarini tasvirlaydi. Asl maqolada xazinada mablag‘ni uzoq vaqt ushlab turmasdan ehtiyojmandlarga taqsimlash amaliyoti qayd etilgan. Uni umumdavlat miqyosida qat’iy amal qilgan universal tartib deb emas, ilk boshqaruvning ijtimoiy majburiyatlarga bergan e’tiborini ifodalovchi tarixiy an’ana sifatida baholash o‘rinlidir [1].

Umar ibn Xattob (634–644) davri. Umar davrida xalifalik hududining Suriya, Iroq, Misr va Eron tomonga kengayishi boshqaruvni murakkablashtirdi. Hududiy o‘sish natijasida soliq yig‘ish, qo‘shinlarni joylashtirish, voliylar faoliyatini nazorat qilish va yangi hududlar bilan markaz o‘rtasidagi aloqalarni yo‘lga qo‘yish zarurati kuchaydi. Shu bois Umar davri ko‘pincha ilk xalifalik ma’muriy tizimining tarkib topishidagi muhim burilish sifatida ko‘riladi [3; 5].

Maqolaning dastlabki variantida Umar nomi bilan bog‘liq adolat va qonun oldida tenglik haqidagi bir qator hikoyalar keltirilgan. Xususan, nizoni ko‘rib chiqish jarayonida xalifaning boshqa tomon bilan teng o‘tirishi haqidagi rivoyat siyosiy axloq idealini ifodalaydi. Bunday ma’lumotlar o‘z davrining huquqiy amaliyotini baholashda foydali bo‘lsa-da, muayyan epizodning tarixiy aniqligi unga oid birlamchi manba va rivoyat zanjiri tekshirilgandagina tasdiqlanadi [1; 2].

Umar boshqaruvining uzoq muddatli natijasi harbiy g‘alabadan tashqari, keng hududlarni bir markaz bilan bog‘lovchi ma’muriy tartibotlarning rivojlanishidir. Shu jihatdan uning faoliyati Abu Bakr davridagi birlashtirish siyosatining keyingi, institutsionallashuv bosqichi sifatida talqin qilinishi mumkin [3].

Usmon ibn Affon (644–656) davri. Usmon davrida hududiy kengayish davom etdi; Kavkazorti, Eronning ayrim qismlari va O‘rta yer dengizi yo‘nalishida harbiy-siyosiy faollik kuzatildi. Asl matnda Kiprga dengiz yurishi, Muoviya ibn Abu Sufyonning harbiy-dengiz tashabbuslari va ayrim viloyatlardagi qo‘zg‘olonlar batafsil tasvirlangan. Ushbu voqealar xalifalikning quruqlikdagi harbiy harakatlari bilan cheklanmay, dengiz makoniga ham e’tibor qaratganini ko‘rsatadi [1; 3].

Biroq Usmon hukmronligi faqat tashqi muvaffaqiyatlar bilan tavsiflanmaydi. Markaz va viloyatlar o‘rtasidagi munosabatlar, hokimlarning tayinlanishi va resurslar taqsimotiga doir e’tirozlar siyosiy muhitni keskinlashtirdi. 656-yilda Usmonning o‘ldirilishi hokimiyat almashinuvi masalasini keskinlashtirib, birinchi yirik ichki musulmon siyosiy mojarosiga zamin yaratdi [3; 5].

Usmon davri bilan bog‘liq Qur’on matnining mushtarak nusxalarini rasmiylashtirish an’anasi ham islom tarixi adabiyotida muhim o‘rin tutadi. Bu masala ta’limot tarixi va matnshunoslik bilan tutashganligi sababli, unga alohida manbashunoslik tahlili talab etiladi; mazkur maqolada esa asosiy diqqat siyosiy va ma’muriy oqibatlarga qaratildi [3; 4].

Ali ibn Abu Tolib (656–661) davri. Ali xalifaligi siyosiy birlikning zaiflashgan sharoitida boshlandi. Usmonning o‘ldirilishidan keyin javobgarlik, hokimiyatning qonuniyligi va viloyat hukmdorlari bilan munosabatlar borasida kelishmovchiliklar yuzaga chiqdi. Ali davridagi ichki qarama-qarshiliklar birinchi fitna nomi bilan tanilgan siyosiy inqirozning muhim qismidir [3; 5].

Asl maqolada Alining jasorati, ilmga munosabati, maslahat berishdagi o‘rni va shaxsiy hayotiga doir ko‘plab rivoyatlar keltiriladi. Ularning bir qismi diniy-biografik adabiyotda ma’naviy namuna sifatida yashab keladi. Ilmiy maqola doirasida bunday rivoyatlarning tarixiy hodisalarni tiklashdagi qiymatini ularning didaktik vazifasidan ajratish zarur. Ayniqsa, tug‘ilish joyi, muayyan mo‘jizaviy voqea yoki so‘zma-so‘z nisbat berilgan gaplar mustaqil tekshirilmasdan qat’iy tarixiy dalil sifatida ishlatilmasligi lozim [1; 2].

Ali bilan Muoviya tarafdorlari o‘rtasidagi ziddiyatlar va xorijiylarning ajralib chiqishi siyosiy qarama-qarshilikning diniy va huquqiy talqinlar bilan birlashganini ko‘rsatadi. 661-yilda Alining o‘ldirilishi Xulofoi roshidun davrining tugashiga olib kelgan muhim voqeadir; undan keyin Umaviylar sulolasi boshqaruvi shakllandi [3; 5].

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Qiyosiy tahlil to‘rt xalifa davrini bir xil boshqaruv modelining takrori deb baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Abu Bakr bosqichida siyosiy birlikni saqlash, Umar davrida institutsional kengayish, Usmon davrida keng hududlarda hokimiyat va resurslarni boshqarishga oid ziddiyatlarning kuchayishi, Ali davrida esa siyosiy legitimlik inqirozi asosiy xususiyat sifatida namoyon bo‘ldi [1; 3; 5].

Shuro tushunchasiga alohida e’tibor berish zarur. Dastlabki maqolada u adolatli boshqaruvning ajralmas unsuri sifatida talqin qilingan. Tarixiy nuqtayi nazardan esa maslahatlashuvning amaliy shakli, kimlarning unda ishtirok etgani va qarorlarning qay darajada majburiy bo‘lgani davr va vaziyatga qarab farqlangan. Shuning uchun uni qat’iy zamonaviy demokratik tartib bilan aynanlashtirish ham, faqat ramziy urf-odat deyish ham soddalashtirish bo‘ladi.

Xuddi shuningdek, harbiy yurishlarni baholashda diniy birlik va siyosiy-ma’muriy manfaatlar o‘rtasidagi murakkab aloqani tan olish kerak. Futuhotlar xalifalikka yangi daromad manbalari, strategik hududlar va boshqaruv mas’uliyatini olib keldi. Hududlarning kengayishi ayni paytda ma’muriy tizim, qo‘shinlar va viloyat elitalari o‘rtasida manfaatlar muvozanatini saqlash talabini kuchaytirdi. Bu esa tashqi muvaffaqiyat bilan ichki barqarorlik doim bir xil yo‘nalishda rivojlanmasligini ko‘rsatadi [3].

Dastlabki matnning muhim cheklovi tarixiy va diniy rivoyatlarning aralash holda, ba’zan tekshirilmagan tafsilotlar bilan berilishidir. Ayrim voqealar taraflar niyatini keskin baholaydigan ifodalar orqali tasvirlangan. Ushbu qayta ishlangan talqinda bunday hukmlar neytral tarixiy til bilan almashtirildi, rivoyat va tekshiriladigan siyosiy voqea alohida ko‘rsatildi. Bu manbaga tanqidiy yondashish va ilmiy xulosalarni dalillash sifatini oshiradi.

XULOSA (CONCLUSION)

Xulofoi roshidun davri Arab xalifaligi tarixida markaziy siyosiy hokimiyat, maslahatlashuv amaliyoti, moliyaviy taqsimot va viloyat boshqaruvi shakllangan muhim tarixiy bosqichdir. Abu Bakr davridagi jamoaviy birlikni tiklash, Umar davridagi kengayish va boshqaruvning murakkablashuvi, Usmon davridagi tashqi faollik hamda ichki norozilik, Ali davridagi siyosiy bo‘linishlar bir-biriga uzviy bog‘langan jarayonlar sifatida ko‘rilishi lozim.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ilk xalifalik siyosiy tajribasining tarixiy ahamiyati faqat to‘rt hukmdorning shaxsiy fazilatlari bilan emas, balki yangi davlatchilik tuzilmasining shakllanishi va kengayishning ichki ziddiyatlari bilan ham belgilanadi. Xulofoi roshidun

davri musulmon siyosiy tafakkurida adolat, maslahat va mas’uliyat haqidagi tasavvurlar uchun muhim xotira manbasi bo‘lib qolgan; biroq uning tarixiy voqeligini o‘rganishda rivoyat, diniy ideal va ilmiy isbot o‘rtasidagi chegarani saqlash zarur.

Kelgusida mavzuni chuqurlashtirish uchun xalifalar davriga oid dastlabki arab yilnomalari, hujjatli dalillar hamda zamonaviy tarixshunoslikdagi turli talqinlarni solishtirish va barcha iqtiboslarga aniq sahifa havolalarini kiritish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rizouddin ibn Faxriddin. Xulofoi roshidun.

2. Ahmad Muhammad. Asharai mubashshara. — Azon nashriyoti, 2022.

3. Hitti, Philip K. History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present. — Revised 10th edition. — New York: Palgrave Macmillan, 2002. — 822 p.

4. Zohidov, Q. T. Islom tarixi. — Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2011.

5. Encyclopaedia Britannica. Caliphate // https://www.britannica.com/place/Caliphate

6. Gulbaxor, M., & Bahodir, S. (2025). TIL O ‘RGANISHDA CHATGPT, TARJIMA TIZIMLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 76(3), 17-21.

7. Muzaffar, G., & Bahodir, S. (2025). INSON ORGANIZMIDA UCHRAYDIGAN ICHKI KASALIKLAR. TADQIQOTLAR, 76(2), 71-74.

8. Bakhodir, S., & Dilshoda, R. (2025). EASTERN THINKERS OF THE ERA OF THE FIRST RENAISSANCE. Global Science Review, 8(1), 682-687.

9. Zebo, N., & Bahodir, S. (2025). O ‘RTA ASRLARDA ANGLIYA (V-XV ASRLAR). Global Science Review, 11(1), 85-90.

10. Шамсиддинов, Б., & Гуламов, М. (2023). ЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЛОСОФИИ С ЛИТЕРАТУРОЙ. Oriental Art and Culture, 4(3), 332-335.

11. Shamsiddinov, B. J., & Jakbaraliyva, Z. (2022). Scientific and Empirical Relations of Philosophy and Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 7, 70-73.

12. Abdullaev, U. B., & Shamshiddinov, B. (2024). O ‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 1(1).
13. Шамсиддинов, Б. Ж., & Жакбаралиева, З. О. (2022). АБУ АЛИ ИБН СИНО ТИББИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА. Oriental Art and Culture, 3(2), 670-674.
14. Shamsiddinov, B. (2022). The importance of supporting innovative activities of entrepreneurs in uzbekistan. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 165-170.
15. Шамсиддинов, Б. Ж. (2023). МАМЛАКАТИМИЗ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4(5), 345-350.
16. Шамсиддинов, Б. (2020). Тарбия жараёнида шар мутафаккирларининг қ педагогик ва психологик қарашлари. In Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования (pp. 268-271). Российский государственный профессионально-педагогический университет.
17. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.
18. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.
19. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.
20. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.
21. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.
22. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.
23. Shamsiddinov, B. M. U. (2026, June). HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF POTTERY-RELATED RITUALS IN THE FERGANA VALLEY. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 135-143).

24. Ruxshona, A., & Bahodir, S. (2026). IS'HOQXON IBRATNING MA'RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA ILMIY MEROSI. Ustozlar uchun, 104(1), 284-292.
25. Bahodir, S. (2026). TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O 'RNI VA AHAMIYATI. Лучшие интеллектуальные исследования, 78(1), 496-510.
26. Bahodir, S. (2026). ZAMON TANLAMAS TRAGEDIYA: SOFOKLNING "SHOH EDIP" ASARIDA TAQDIR, BILISH VA INSON MAS'ULIYATI. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 79(2), 274-279.
27. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). QADIMGI HINDISTON SIVILIZATSIYASI: SHAKLLANISHI, TARAQQIYOT BOSQICHLARI VA JAHON TARIXIDAGI O 'RNI. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 79(2), 267-273.
28. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). 1918–1939-YILLARDA GERMANIYA: VEYMAR RESPUBLIKASIDAN NATSISTLAR DIKTATURASIGACHA. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 79(2), 254-266.
29. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). ARAB XALIFALIGI TARIXI (NARSHAXIYNING "BUXORO TARIXI" ASARI MISOLIDA). Ustozlar uchun, 105(1), 306-318.
30. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). IJTIMOIY SIYOSAT VA UNING AMALGA OSHIRILISH BOSQICHLARI. Лучшие интеллектуальные исследования, 78(1), 482-495.